

AZ ERKÖLCSI NEVELÉS FELADATA.*

4. Az erkölcsös jellem.

1. *Az erkölcsös jellem a sokoldabú szeretet, a hivatás szeretete, a lelkiismeret, törvénytisztelet és kötelességérzet egyenértéke és az erkölcsi nevelés sokágú feladatának egységes kifejezéseként szerepelhet.* Szeretet és lelkiismeret az erkölcsi nevelés munkájában a legjellemzőbb fogalmak, mert magát az erkölcsiséget jelentik. A szeretet ugyanis annyi, mint akarat, az akarat meg annyi, mint szabad tevékenység, állásfoglalás, erkölcsi cselekvés; a lelkiismeret pedig ítélet, az ítélet zsinormérték, a melytől erkölcsi cselekvésünk jósága függ. Folytatólagos összevonással: a szeretet és akarat meg a lelkiismeret és ítélet helyébe *az erkölcsös jellem* lép; mert ítélet és akarat, elv és tett teszik az ember jellemét. Erkölcsünk a jellemünk. Ha erkölcsünk jók, jellemünk is jó, ha rosszak, jellemünk gonosz. Az ember, a kit erkölcsös, erkölcsileg jó jellemnek mondhatunk, mindig lelkiismeretes, törvénytisztelő, kötelességérző, vallásos, ideális, jó polgár, jó hazafi, jó gazda. A gonosz jellem mindennek ellenkezője.

Az erkölcsi jellemtől különbözik *a lélektani jellem*. Erkölcsileg jó jellem, t. i., a mely a mértéket egészen megüti, vagyis olyan ember, a ki változhatatlan elvek, feltétlen zsinormérték szerint mindig következetes, soha meg nem ingó akaraterővel cselekszik, nem található. Szintoly kevéssé van egészen gonosz jellem. Azért *szoktunk általában is jellemről beszélni, a melyen az embert értjük — mindenestül, a mint van,* vele született és szerzett rátermettségével, egyéniségével és személyiségével, tudományával és erkölcsivel, embert, a kiben nem mindig ítélet és akarat a cselekvés főtenyezői, hanem organisatio, szenvedély, idők és körülmények is döntő szót mondanak.

Ide vonatkozólag mondja Kölcsey: «Saját karaktert ritka bir; állandót még ritkább. Sok karakter épül értelmi elveken, sok csupa vérmérsékleten vagy szenvedelmen. Elvet, mérsékletet és szenvedelmet változtatni oly dolog, mire ezer példánk van. Sok embert ismertem, kik bizonyos időben ilyen vagy amolyan lélek-

* V. ö. Magyar Pædagogia. VII. évf. 6—8. sz.

szint viseltek; s később egészen másat vettek föl. Nem mintha tettetők lettek volna; hanem mivel karakteri alapjaik változván, magoknak is kellett változniok. Sok emberben ismét a karakter helyét dacz pótolja ki; s ezek makacsok, míg ellenkezőjök van; nem lévén pedig, könnyen elhajolnak. Ilyenek gyakran lesznek mások játékává.¹ Ezzel szemben a gonosz és mindenekfölött az erkölcsös jellem a sokaságon felülemelkedik. «Két erő tart felül a sokaságon: itélet és akarat ereje. E kettő nélkül ismereteid csak eltanult ismeretek, tetteid csak alárendelt tettek lehetnek; azonban mindkettőnek válthatatlanul kell egybefüzetnie.»²

Lélektanilag a jellem velünk születik és a viszonyok és körülmények befolyása alatt képződik, egyértelmű azzal, a mit velünk született rátermettségnek, egyéniségnek, szerzett rátermettségnek mondunk; ezzel szemben az erkölcsi jellem az akarat erejével szerzett, az egész lelki életen uralkodó, megingathatatlanul egyforma érzés- és cselekvésmód.

Az erkölcsös jellemet minden kor nagyrabecsülte. Aristotelesnél nem hiányzanak a vonásai és az útát is megjeleli, a mely hozzávezet.³ A «vir bonus», a kit Quintilianus nevelésében szem előtt tart, a ki «az összes erények» birtokában van és a ki «erkölcsben» tökéletes, nem más, mint az erkölcsös jellem.⁴ Szintúgy a Horatius rajzolta «iustus et tenax propositi vir», kit nem tántorit meg pártos agyarkodók bűn-unszolása, nem remegtet... fejedelmi harag... rendíthetetlen roskád össze, rá a világ ha romokba dül is.⁵

A kereszténység nagy jellemeket nevelt, meggyőződéses férfiakat, kik elveik mellett mindvégig állhatatosan megmaradtak és meggyőződésükért akárhányszor életüket áldozták. Különben a kereszténység egész szelleme, a melylyel a népek közé jött, alkalmas volt jellemek nevelésére. «A kereszténység, mondja Willmann, szüntelen cselekvésre nógat és arra késztet, hogy meggyőződésünket tettben nyilvánítsuk, a melynek a jó és a törvény szolgál zsinormértékeül. Gyökerei az ész és az akarat körébe egyaránt belenyúlnak. Megvilágítja az indítékok, az akaratati tevékenységek és gyakor-

¹ Parainesis Kölcsey Kálmánhoz.

² I. m.

³ Polit. VII. 14. és 15. fejezetben.

⁴ Inst. Orat. Prosom.

⁵ Carm. III. 3.

lati ítéletek szövevényes körét; új fogalmi meghatározások, a melyek a régiak öntudatából hiányoztak, támadnak, a minő a jóakarat, bona voluntas, εὐδοκία, továbbá a lelkiismeret, conscientia, συνείδησις. Az akarat megjelelésére általában szavakat alakít, a melyek az ókoriak előtt ismeretlenek: θῆλημα és θῆλσις. az isteni akarat megjelelésére, θῆλημα θεοῦ, a törvény forrása, és az emberi akaratra, a mely a törvényt teljesíti. A jó, a törvénszerű akarat szemben áll «a test és az ötletek akaratával». voluntas carnis et cogitationum. θῆλήματα τῆς σαρκὸς καὶ τῶν διανοιῶν. Minden akaratí működésnek és törekvésnek a törvény nemcsak zsinormértéke, hanem megnyugvásának is forrása, mert «békeség a jóakaratú embereknek». ¹ Ezen szellem hatása alatt készült Alex. Kelemen Παιδαγωγός, a szentatyák, a középkori nevelők és a humanisták neveléstani munkálatai. ²

Kifejezetten Kant és Herbart tüzték a nevelés céljái az erkölcsös jellemességet. Kant szerint első dolgunk az erkölcsi nevelésben a jellem képzése. A jellem a maximák szerinti cselekvés készségében áll. Tökéletes engedelmesség, őszinteség és társas jellem tartoznak hozzá. ³ «A jellem azon erős elhatározásban áll, hogy valamit teszünk, s egyúttal az elhatározás végrehajtásában. Vir propositi tenax, mondja Horatius, s az ilyen igazi jellem. A mi az erkölcs ellen van, nem lehet az elhatározás tárgya. Gonosz emberben a jellem igen gonosz, s itt már makacssággal állunk szemben, de azért mégis tetszik, ha elhatározásainak végrehajtásában állhatatos, habár jobb volna, ha a jóban volna ilyen. Hogy a gyermekben erkölcsi jellemet képezzünk, a kötelességeket, a melyeket teljesítenie kell, a lehetőség szerint példa és rendelkezés útján tudomására hozzuk.» ⁴ — Herbart és követői tudvalevőleg a nevelés munkáját három részre osztják: kormányzásra, oktatásra és fegyelmezésre. A kormányzás rendtartás; eszköze az oktatásnak és fegyelmezésnek, mint a tulajdonképeni nevelésnek, és az a dolga, hogy a gyermek akaratát meghajlítsa; eredménye, ha jól kezeltük, a közvetett erény, vagyis a tudattalan szokások és készségek. ⁵ Az oktatás és fegyelmezés képezik az akaratot, a közvetetlen, vagyis

¹ Geschichte des Idealismus. II. B. 62—63.

² Bibliothek f. kath. Pädagogik. I., II., III., VII., VIII., IX., X.

³ Ueber Pädagogik. Ed. Willmann 96—100.

⁴ I. m. 102—103.

⁵ Ziller, Allg. Pädag. 108. l.

belátáson alapuló erényt és az erkölcsi jellemet: az oktatás közvetve, a gondolatkörnek megfelelő képzésével, a fegyelmezés közvetetlenül.¹ «Ha az oktatás sikeres volt s elérte célját, a sokoldalú érdeklődés fölébresztését, még akkor is csak nagy messzeségben lebeg előttünk a nevelés célja, az erény. A fegyelmezés teszi majd az oktatást neveléssé, az fogja az érdeklődésből és érdekeltségből az erényt nevelni. Az erény azonban eszmény, mely elérhetetlen magasságban lebeg fölöttünk; a hozzá való közeledést erkölcsös-ségnek mondhatni. Mivel pedig az ifjúság rendesen úgy fejlődik, hogy a képezhetőség, a határozatlanság állapotából átmegy a képzettség és határozottság állapotába, azért az erényhez való közeledést is megerősödésnek, megszilárdulásnak vehetni. Az erkölcsös-ségnek nem szabad ingadozni, a nem erkölcsösnek nem szabad megszilárdulni; azért a fegyelmezés célját az erős erkölcsi jellem-ben kell keresnünk és találnunk.»²

2. *Minő viszony van lélektani és erkölcsi jellem közt?* «Kebledben és fejedben ezerféle erő szendereg, mit felkölteni, kifejtetni és alakítani tendolgod. Ugyanazon személy teheti magát jóvá vagy gonoszszá, bölcsesé vagy esztelenné, indulat és körülmény rabjává vagy urává. Isten teremtett, és azt ember nem teheti; de a teremtés által letett anyagnak alakot adni, vagy -azt alakról-alakra változtatni magában és magán kívül: ez az emberiség hatalmi és szabadsági nagy köre.»³ Valóban a jellemet, ha keletkezésében vizsgáljuk, lehetne úgy meghatározni, hogy «a teremtés által letett anyagnak» adott alak. Herbart szerint is van a jellemnek tárgyi része, melyet az ember megfigyelés alkalmával már magában készen talál, és alanyi része, mely a megfigyelés alatt támad. Az alanyi rész persze a tárgyi rész alapján támad és a tárgyi rész nem vész el az alanyinak kialakultával.⁴

A lélektani jellem vagy a jellem tárgyi része «a teremtés által letett anyagnak» felel meg, a velünk született rátermettség; az egyéniség és a környező tényezők behatása alatt ösztönszerűen kialakult jelleg állapítják meg a kereteit; az erkölcsi jellem az ember «hatalmi és szabadsági nagy köre»-ben tudatos, célszerű

¹ I. m. 134—135. és 395. l.

² Pacher, Herbart neveléstudománya, 65—66. l.

³ Kölcsey, Parænesis.

⁴ Allgem. Pädag. III. B., I. 1. 2. Ed. Willmann. I. B. 457—461. l.

akaratí tevékenységnek eredménye, a személyiség alkotása. *Kérdésünk* a lélektani és erkölcsi jellem viszonyáról e szerint *a rátermettség, egyéniség, személyiség és jellem viszonyának kérdésévé alakul át.*

S azok után, a miket a rátermettségről, egyéniségről és nevelésről általában megállapítottunk, * a felelet valóban csak az lehet, hogy *a lélektani és erkölcsi jellem egymásra utalnak, mint anyag és alak összevalók, egymást kiegészítik.* Az erkölcsi jellem, mint a nevelés feladata, valamiképen megvan «a teremtés által letett anyagban»; mert különben jellemes ember ép oly kevésbé volna lehetséges, mint a hogy nem lehetséges jellemes oroszlán. Másrészt azonban a tapasztalat azt mutatja, hogy az ember még sem születik, hanem nevelődik jellemesnek, s hogy a nevelés határozottan szükséges hozzá. A jellem tehát, illetőleg a jellemesség föltételei, egyúttal kivüle vannak az egyéniségnek, ép úgy, a mint a közgazdaság és a közélet tartalma, a tudomány és a művészet kivüle vannak az emberi természetnek. De valamint ezeknek gyökérszállai az emberi szivbe nyúlnak és ott szükségletek és képességek alakjában jelentkeznek, a melyeknek kielégítése és kifejtése külső tárgyra utal és szorul; szintűgy megvan az emberben a jellemnek is a szükséglete és képessége, a mely betöltésre és kiépítésre vár. Az élet és a közvélemény ítélőszéke is ez értelemben dönti el a kérdést; mert jelleméért és a belőle folyó cselekedetekért első sorban azt teszi felelőssé, a kié a jellem, másrészt azonban egyúttal annak organizatioját, nevelését veti mentségül latba, a kit elítél. Egyébként nem igen akad, a ki a jellem lélektani és erkölcsi részének összevalóságát tagadná; kérdéses inkább az, *mennyit írjunk a jellemből a rátermettség, mennyit az egyéniség és mennyit a személyiség lapjára?*

A jellemnek legkifejezőbb vonása: *a változhatatlanság, az állandóság, a következetesség,* érzésben, gondolkodásban, elvekben és cselekvésben egyaránt. Maga az eszes emberi természet, kinek a rátermettsége, az egyénisége és személyisége forrása ennek a sajátságának: az eszes természetben határozódik a jellemeknek, a hány csak van, az egyforma szabása, az egyéniségben és személyiségben a megannyiféle alakja, mind a háromban a változhatatlansága, állandósága, következetessége. A hány egyén csak van, mind-

* Ált. Pæd. 3. §.

egyik érzéki, társas, ideális és vallási lény és mindegyik szükségleteinek kielégítésére és képességeinek kifejlesztésére állandó és szükségképeni viszonyban áll a földhöz, a joghoz, családhoz és társadalomhoz, a tudományos vizsgálatra és művészi alkotásra kínálkozó tárgyakhoz és végre az Úristenhez. Mindegyik csak úgy él emberhez méltó életet, ha az ész viszi benne a vezérszerepet, ha az érzéki törekvés mozgalmassága a szabad akarat vezetése alatt áll. Az is «régi panasz, hogy az emberben sokszor szinte két lélek van»;¹ szent Pál apostol ezt szabatosabban így fejezi ki: «Más törvényt látok tagjaimban, ellenkezőt elmém törvényével, és engem rabbá tevőt».² Másutt bűnnek nevezi az apostol a tagoknak ezt a törvényét, mert bűnből származik és bűnre vagyis erkölcsileg rossz cselekedetre visz. Rendesen fékevesztett szenvedély alakjában nyilvánkozik, s ebből csak a fékevesztett állapot nem tartozik a természethez, a szenvedély maga vele jár; vagy rosszra való készség alakjában jelenik meg, a minő az egyéniségben átöröklés, vérmérséklet, szokás alapján rendesen van s mint afféle második természet bizony érvényesülni akar, ha nem kell is okvetetlenül érvényesülnie. Mindez együttvéve teszi a változhatatlanságnak, az állandóságnak és következetességnek, a jellemnek alapját a teremtés által letett anyagban. *Maga az eszes emberi természet magában és viszonyában a mindenséghez változhatatlan, állandó és következetes, s mint ilyen alapja a jellem állandóságának. Tartsd meg az eszes embernek megfelelő rendet: ez a törvény, a mely a természetbe van írva és onnan a maga idején kiolvasható, alapja a jellembeli következetességnek.*

A velünk született rátermettségen alapszik a jellem változhatatlansága, az egyéniségen az állandósága, a személyiségen a következetessége.

a) A *változhatatlanság* az eszes emberi természetben alapszik, velünk születik és annyit jelent, hogy az eszes ember nem lehet mássá, mint eszes emberré. A nevelés, a mely ezt a törvényt megvetné vagy az eszes természetben rejlő törvényszerűséget lábbal taposná, hiábavaló és lehetetlen dologra vállalkoznék. A változhatatlanság természet törvényen alapszik, a melylyel vele jár, hogy működésében állandó, mert szükségképen való. A nevelés elmélete

¹ Herbart, Allgem. Pädag. III. B. 1. Edit. Willmann, I. 457.

² Róm. 7, 23.

tanulást vonva e tényből szabályt alkothat, a mely így hangzik : *a jellem a velünk született rátermettségen, az emberi természet keretében és a benne rejlő törvényszerűség útján képződik és alakul ki.* A természettörvény, a mely e jelenségben mutatkozik, kivételt persze szenvedhet vagy akár toldást, tökéletesítést is kaphat. Hozzáértő természettudós is felfüggesztheti vagy tökéletesítheti a természettörvény működését. Isten, a természet alkotója, többet is tehet. S mivel a kinyilatkoztatásból tudjuk, hogy az ember nem csak eszes emberré, hanem Isten fiává és a mennyország örökösévé is lehet, s hogy az Úristen ép ezért bölcsen alkalmazkodva az eszes emberi természetet malaszttal, isteni erővel a szent-ségekben beoltja és gyarapítja, az isteni természet részesévé teszi ; a velünk született rátermettségen mindig a születés és újjászületés eredményét értjük, szintűgy tágítjuk és tökéletesítjük a többi fogalmak tartalmát is.

b) Az *állandóság* az egyéniségen és a szerzett rátermettségen alapszik. Az egyéniség a velünk született rátermettség elemeinek különböző számarányában áll. Öröklés és vérmérséklet a tényezői. Minden ember érzéki, társas, idealis és vallási lény ; de ezek az elemek nem egyenlő mértékben, hanem a hány ember van, annyi-féle kapcsolódásban vannak bennünk. Az egyéniség szintén velünk születik ; hatásában, a mely a természettörvény hatásával jelentkezik, szüli az állandóságot, a mely a jellemeknek egyforma szabásuk daczára is más lélekszint ad. Az állandóság ellen, a mely az egyéniségen alapszik, könnyebben lehet ugyan neveléssel tenni, mint a változhatatlanság ellen ; de azért általában háladatlan, végelemzésben eredménytelen és mindig káros vállalkozás, mert az erős egyéniségek, a kik képességeik tudatában és arányában érvényesülni akarnak az élet színterén, többet érnek, mint a határozatlan, önállótlán és alaktalan emberek. A beszéd vége tehát itt is az, hogy *a jellem kialakításában a gyermek egyéniségével számot kell vetnünk, hogy az ily értelemben vett egyéniség kereteit nem lehet bosszulatlanul átlépni.* — Az állandóság, a mely a szerzett rátermettségben gyökeredzik, már nem természettörvényen, hanem megszokással támadt készségen alapszik. A szerzett rátermettség különben átcsap az egyéniség körébe, a mint viszont az egyéniség a szerzett rátermettséggel párosul. Az utóbbin t. i. az emberi természetnek alaköltését értjük a környező tényezők befolyása alatt, a mennyiben e folyamat tudattalan hasonulással

megy végbe. Mivel pedig a gyermek már az anyaméhben sok olyan tényező behatása alá kerül, a melyek az eszes emberi természet elemeinek számarányán vagyis az egyéniségen kívül esnek, még születése előtt szerez bizonyos tulajdonságokat, a melyek csak másodsorban nevezhetők egyéni sajátságoknak. Ezek ugyanoly természetű tulajdonságok, mint a minőket az ember születése után megszokással sajátít el és tesz második természetévé. Az egyéniség pedig annyiban fűződik össze a szerzett rátermettséggel, a mennyiben az emberek a második természeté lett sajátóságokat tényleg az egyéniséghez számítják, holott bizonyos, hogy ezek még inkább csak másodrendű, esetleges egyéni tulajdonságok. Az eredmény ebből világos. *A jellemképzésnek mindenestre számolnia kell a szerzett rátermettséggel, az esetleges egyéni sajátságokkal, de szükség esetén eredménynyel ellenőkre is folyhat.*

c) A következetesség végre a személyiségből származik, a mely az ember eszes voltában határozódik. Az állat nem személy, mert nincs esze és szabad akarata. Az ember személy, vagyis önmagában létező eszes egyéniség, a ki önmaga határozza el magát a cselekvésre. Itt tehát már nem természetörvény szerint folyik a ténykedés, hanem szabvány és erkölcsi törvény szerint; de azért e körben sincs önkény, ha nincs is természeti, *van erkölcsi okság és törvényszerűség, a mely a jellembeli következetességnek alapja.* A jellemképzésnek e körben van az elsőrendű munkatere. Főszabálya: *hasson a gyermekre oly módon, hogy elfoglalja és mindenkor megtartsa a mindenségben azt az állást, a mely őt eszes természeténél fogva megilleti.* A szükségképeniség helyett a szabadság itt a jellemképzés *főtörvénye*; első sorban ugyan az a szabadság, a mely az önkényt kizárja; azután, sajnos, a bűnös önkény szabadsága is, a mely letér az erkölcsi rend szabta útkról és erőszakosan zavarja azt a viszonyt, a melyben az eszes természet a mindenséghez áll. A szabad ténykedés e körében szabad kézzel nyúl a jellemképzés még a velünk született rátermettség és az egyéniség területére is, nem ugyan azért, mert ezt rosszul teszi, hogy ott irtó, hanem hogy *szabályozó* munkát végezzen és *előállítsa azt a rendet, a mely az eszes emberi természetnek megfelel.* Ez a munka ugyanis előfeltétele egy fontosabbnak, a mely abban áll, hogy *a növendéket a mindenséghez a sokoldalú szeretet útjain viszonyítsa.* Ha e munka kizárólagosan az igazi szabadság törvényszerűségét követné, erkölcsös jellem képződnék; de mivel kisebb-

nagyobb mértékben az önkényes szabadság buvóhelyein is jár, a szeplőtelen jellem vajmi ritka.

A jellemről az újabb irodalomban Schoppenhauer irt.¹ Nálunk Pauer Imre tárgyalja behatóan, Schoppenhauertól kevés eltéréssel, saját ethikai elmélete keretében.² Pauernek igaza van, hogy a charactert nem tekinthetni «mint egy egészen a szabad akarattól függő, tetszés szerint nevelhető és nemesíthető, vagy épen gyökerében teljesen átalakítható, kiforgatható dolgot, melyben semmi eredeti constans elem, például alapsajátság vagy dispositio sincsen». Ez szélsőséges felfogás. Ámde Pauer is szélsőségben jár, midőn azt állítja, hogy «a character nem a művészet remeke, vagy talán mesterségesen alkalmazott más tényezők mesterműve, hanem a természet alkotása. A művészet, az úgynevezett jellemfejlesztés különféle módjai: a nevelés, tanítás, szoktatás, dressura stb. csak annyit eszközölhetnek, hogy kifejleszthetik vagy esetleg elfojthatják azon latens hajlamokat, a melyek mint szellemi vagy erkölcsi talentumok, vagy ellenkezőleg mint extravagans dispositiók — valamely egyén characterében, hozzáértő módon alkalmazott megfigyelés és próbák útján, ha néha nehezen is, de mégis fölismerhetők, vagy önkénytelenül is föl-föltűnnek». Az igazság az, hogy *a jellem sem kizárólag a művészet, sem kizárólag a természet alkotása, hanem mindkettőé együttesen*. Különben Pauer nem helyezkedik a Schoppenhauer merev álláspontjára. Ha következetességet keresünk és viszünk bele fejtegetéseibe, alig valamit kell rajtuk kifogásolnunk. Felfogásunkkal összeegyeztethető az az állítás, hogy «a character merőben individualis egyéni tulajdon», s pedig annyi-
val inkább, mert Pauer is kétféle egyéni sajátságokat különböztet meg Schoppenhauerrel szemben: állandó és változhatatlan elemet és változó, tehát egyúttal változtatható tulajdonságokat. Csak az a kár, hogy nem magyarázza meg, mit ért ama «constans elemen», és hogy további fejtegetéseiben, főleg ott, a hol a jellemfejlesztés értelmét és feladatát mondja meg,³ egészen szem elől téveszti a megkülönböztetést. Helyes állítás az is, hogy «az individualis characternek alaptulajdonságai vagy főbb vonásai, implicite — mint elrejtett dispositiók vagy hajlamok, már eredetileg megvannak a

¹ Die beiden Grundprobleme der Ethik.

² Az ethikai determinismus elmélete. 49—60. l.

³ I. m. 195—196. l.

szervezetben mint örökölt tulajdonok: azokat tehát az ember magával hozza a világra». Az individualis character állandó és változó elemeit itt is számba kell venni. S ez esetben a változhatatlanság dolgában még szigorúbb felfogásunk van, mint Pauernek, mert a Pauer értelmében véve a szervezet átalakulásában, a melylyel «párhuzamosan fejlődhetik és *gyökerében* is módosulhat a character»,¹ hinni nem tudunk. Már nagyobb kifogás alá esik Pauernek az az állítása, hogy a jellemfejlesztés, a mennyiben «a cselekedet külső formáit akarná determinálni és kierőszakolni: az okosság fejlesztése»². Okosság, elv, ítélet mindenesetre szükséges hozzá, de legkevésbé sem elégséges, ha akarati tevékenység nem jár a nyomában, a mely az okosságnál sokkal fontosabb. Itt is áll, a mit Erasmus a ratio rerum és verborum viszonyáról mondott: verborum prior, rerum potior, vagyis: mentis prior, voluntatis potior.

Herbart a teremtéstől letett anyag és a jellemképzéssel adott alak közti viszonyt szintén tárgyalja, habár megállapításai nehézségek és igazán csak attól érthetők, a ki a bölcsező *Herbartot* is ismeri. *Ő mindenekelőtt különválasztja a jellemet az erkölcsösögtől*, a minek kettős tekintetben van helyes vagy helytelen értelme. Egyik értelme, hogy az, «a mi az ember akaratában állandó és maradandó, az, a mit az ember akar összehasonlítva azzal, a mit nem akar, a mit magában zár és a mit magából kizár», vagyis, az ember jelleme³ épenséggel oly alakot is ölthet, illetőleg oly alakkal is bírhat, a mely erkölcsileg jónak épen nem mondható, holott senki, a ki az erkölcsös szaván valamit ért, sem mondhatja, hogy az emberben már elégséges a valamiféle jellem; ⁴ nem, a jellemnek erkölcsösnek kell lennie! Eszünk ágában sincs e követelményhez teljes lélekkel nem csatlakozni, de azért azt a megjegyzésünket nem nyomhatjuk el, hogy *a nem erkölcsös jellemnek is van erkölcsi jellege*. *Herbart* az erkölcsösöget jó erkölcsök értelmében veszi; ámde nemcsak jó, hanem rossz erkölcsök is vannak, közömbösségi állapot pedig, a melyben az ember se erkölcsös, se erkölcstelen nem volna, nincsen, s így az a jellem, a mely az

¹ I. m. 136.

² I. m. 195. 1.

³ Allgem. Pädag. III. B. 1. lap.

⁴ I. m. III. B. 2. lap.

erkölcsösség követelményeinek meg nem felel, legalább is nem erkölcsös, hogy erkölestelennek ne mondjuk. Herbart összezavarja, illetőleg rendszerével összhangzásban nem különíti el az erkölcsi jelleget az erkölcsi jószág vagy rosszóság jellegétől. Az erkölcsi jelleg a tudatosságban és szabad elhatározásban, az erkölcsi jószág vagy rosszóság az erkölcsi szabvánnyal való megegyezésben vagy eltérésben határozódik. A tudatosság és akarati tevékenység közös elemei a jellemnek és erkölcsnek, közös vonásuk még az is, hogy mindegyik az akarat állandó irányát tételezi föl, s ez az állandó akarati irány, a tudatosság és szabad tevékenység egyaránt megvan az oly jellemben, a mely az erkölcsösség követelményével egybehangzik, és az olyanban, a mely eltér tőle. Minden jellemnek van tehát erkölcsi jellege; a jellem, a mely az erkölcsi rend követelményeihez mérve a mértéket megüti, erkölcsileg jó, vagy, mint mondani szoktuk, erkölcsös jellem; az a jellem pedig, a mely e zsinormértéktől elüt, erkölcsileg rossz, vagy erkölestelen jellem. Másik tekintetben meg azért van értelme a jellem és erkölcsösség elkülönítésének, mert így jobban előtérbe lép a rátermettség és egyéniség meg a jellem közt meglevő viszony. Ámde tévedne, a ki azt hinné, hogy az erkölcsösség, általában az erkölcs, ráadás számba megy az emberben, s hogy nincsenek meg már magában az eszes emberi természetben az erkölcsnek is a csirái. A megkülönböztetés sokkal helyesebben így hangzanék: lélektani jellem és erkölcsi jellem, a mely megkülönböztetésben a lélektani jellem összeesik a velünk született rátermettség, az egyéniség és a szerzett rátermettség körével, az erkölcsi jellem pedig a személyiségben határozódik, tudatos műveleteknek és szabadakaratú tevékenységnek eredménye. Herbart tényleg a jellemet elkülönülten az erkölcsösségtől lélektani jellem értelmében akarja venni, mert «lélektani jelenségek felsorolásának» tekinti a jellemről általában írt sorokat;¹ igazában mégis az erkölcsi jelleg elemeit, a tudatosságot és, a mennyiben nála szóba jöhet, az akarati tevékenységet is belekeveri;² az erkölcsösség fogalmának meghatározása pedig első sorban az erkölcsi alapelv, az erkölcsi zsinormérték meghatározásával foglalkozik,³ habár az erkölcsi jelleg tényezőit itt is szóba hozza.

¹ I. m. III. B. 2. lap.

² I. m. III. B. 1. lap. II.

³ I. m. III. B. 2. lap. II. és 3. lap. I—II.

A fogalmaknak ez a zavarossága okozza, hogy Herbart nem ad igazi és világos feleletet arra a kérdésre: minő viszony van a természettől letett anyag és a jellem közt? Legközelebb úgy tetszik, hogy az «objectiv jellemet» veszi a velünk született rátermettség, az egyéniség és szerzett rátermettség értelmében. «Az embernek sokszor szinte két lelke van. Megfigyeli magát, szívesen értené, vezetné magát. De már a megfigyelés előtt, elmerülten a dolgokban és külsőségekben, van akarata és néha igen határozott jellemvonásai.» Ez a tárgyi jellem. Ily értelemben azután az alanyi-jellem nem más, mint a személyiség érvényesülése, a szabad elhatározás és tudatosság megnyilatkozása — a tárgyi jellem ellen vagy mellett. A két jellem mindegyikének jellegétől és erejétől, jellegüknek és erejüknek egymáshoz való viszonyától függ az eredmény. A mi mindegyikben jó vagy rossz, bizonyára erősödést, maradandó jelleget szül. Ha ellenkezés van köztük, attól függ minden, hogy melyik erősebb. Egyforma erő esetén, ha ellenkezés van köztük, csak jellemtelenség származhatik. Mit tegyen a nevelés? Azon ép oly közönséges, mint természetes jelenségből okuljon, hogy az emberek előbb-utóbb megalkotják, megtalálják a hajlamaiknak megfelelő maximákat, fordítson tehát nagy gondot a jellem tárgyi részére, s ha benne előbb rendet teremtett, egy jó erkölcsstan szabályozó erejétől sikert várhat.¹ — A mi így elég világos, azt némi-leg homályba borítja, összekuszálja és megrontja «az akarat emlékezetéről» szóló fejtegetés. Mi ez? Rátermettség erős jellemre; állandó akaratirány, mely minden alkalommal magától könnyen megnyilatkozik, a jellem tárgyi részének veleje, alapja. Nincs meg minden emberben, s az ilyenek csak nagy nehezen tehetnek jellemre szert; nevezetesen gyermekeknél ritka, azért van annyi dolga a fegyelmezésnek.² Herbart itt a helyett, hogy az emberi valóság körébe nyúlna le, hogy benne a tárgyi jellemnek, a velünk született rátermettségnek és egyéniségnek állandó és változhatatlan elemeit fölkutassa, az eszes emberi természetnek egy jelenségéhez kap és ezt a nem állandót, a csak ritkán és nem okvetetlenül meglevőt, a jellem szilárdságának, állandóságának és következetességének előfeltételévé teszi. Ezzel szemben a tárgyi jellemet tartalmasabbnak ismerjük. Velejét, alapját állandó akaratirányok

¹ I. m. III. B. 1. lap. I.

² I. m. III. B. 1. lap. II.

teszik, a melyek minden emberben, minden gyermekben is megvannak, az eszes emberi természetben magában és a mindenséghez való viszonyában határozódnak, a melyek, mivel mindig megvannak és lényegükben sohasem változnak, biztos előfeltételét teszik a jellem szilárdságának. Tökéletesebbek és kevésbé tökéletesek, vagy, ha úgy tetszik, romlottabbak és kevésbé romlottak lehetnek ezek az akarattípusok, s ennyiben az akarat emlékezetének van valami értelme; de nélkülök, pusztán az akarat emlékezetének előfeltételéből, csak az intellectualis psychologia vállalkozhatik a jellem szilárdságának megfejtésére.

3. Az egyéniség és a jellem viszonyának fejtegetése után egy másik szempontból vizsgáljuk az erkölcsös jellemet. Ha a dolog természetéből nem folynék, Herbarttól kölcsönözhetnők az új szempontot, a kinek az erkölcsös jellemről szóló fejtegetésében ily czímet találunk: *a gondolkör befolyása a jellemre*. Kölcsey szerint: «Jókor kell magadat szoktatnod *az erényt ismerni*, szeretni s úgy sajátoddá tenni, hogy természetteddel összeolvadjon s attól élted semmi helyzetében, semmi változandóságaiban többé ei ne válhasson. *Legelső a mit e részben tennünk kell: tiszta ismerettel választott, s állandóul megtartandó elv birtokára törekedni*. Ennek hijával, ha nem épen gonosz is valaki, de pillanatnyi indulatok, s az igen sokszor rosszul értett önszeretet mindenkori sugalmi határozzák meg; s majd jót, majd gonoszt cselekszik, és életfolyama e kettőnek bizonytalan vegyülete . . . Alig van ember, kinek keblében a jó és szép magvai természettől hintve ne lennének; s ki szerencsés vala mivel emberek közt születni; ki már gyermekéveiben azon magvakat maga körül teljes virágzásra fejte láthatja: mi könnyű annak *önkeble mozdulatait s mások példáikat követve, magának az erkölcsiség legtisztább kívánatai felől való ismeretet szerezni.*»* *Jellemünk* fejlődésében nem csak a velünk született rátermettség és egyéniség törvényszerűségét követi, hanem azonkívül *elvek szerinti cselekvésben nyilatkozik. Az elvekben van akarati tevékenységünk következetességének záloga. A vak tapogatódva jár; ösztöne és külső behatás vezetik útján vagy másnak vezetésére kell hagyatkoznia. Az elvek nélkül szükölködő embert is «pillanatnyi indulatok s az igen sokszor rosszul értett önszeretet mindenkori sugalmi» és a különböző körülmények, természeti*

* Parainesis.

tények és társadalmi viszonyok hajtják ide s tova, vagy bárgyu pulyasággal pórázon jár. Az *elveket* azonban, a melyek az akaratnak működésében világítanak, *nem annyira* tudományos kutatás, *tanulmány, rátanítás eredményei, hanem inkább* «önkeble mozdulatit s mások példáikat követve lehet az erkölcsiség legtisztább kívánatai felől való ismeretet szerezni».

a) A szálló ige: Ignoti nulla cupido, eléggé mutatja az *elvek* fontosságát az akarat tevékenységében. Herbart belőle indulva arra az eredményre jut, hogy «a gondolkörnek képzése a nevelésnek legfőbb része». ¹ S mivel szerinte az erény, az erkölcsi jellem képzése, a nevelés legfőbb dolga, kiegészítőleg következik, hogy a gondolkör az erkölcsi jellemnek legfontosabb eleme, létesítő oka. Ám ez az eredmény, szintúgy a következmény nagy hibában leledzik, mert az élet nem igazolja. Sokat tudó ember lehet önző, szivtelen, kicsapongó, határozatlan, következtelen, egyszóval jellemtelen és erkölcstelen. S megfordítva: kevés ismerettel, semmi tudománnyal sem bíró ember akárhány van, s mégis jellemesek és erkölcsösek. E tény ellen hiába mondják, hogy «nem az egész gondolkör megy át a cselekvésbe», ² s hogy «ész és szív közt szakadás lehetséges». ³ Bacon vagy Mill Stuart szabályát az inductiv kutatásról idevonva mondhatjuk: hogy volna az oktatás eredménye, a gondolkör, lényeges része, létesítő oka a jellemnek, mikor meglehet az emberben a nélkül, hogy a jellem is megvolna, növekedhetik vagy megfogyatkozhatik a nélkül, hogy a jellem okvetetlenül gyarapodnék vagy sérülne! S megfordítva: minden ismeret nélkül ugyan nem, de oktatás nélkül, a gondolkörnek tudatos és tervszerű képzése nélkül igen sok jellem van. Az oktatás, az értelmi képzés, a művelődésnek és jellemképzésnek hosszú, fárasztó és eredmény dolgában nagyon bizonytalan sikerű útja, melyet csak kevés választott járhat. Baj volna, ha a művelt és még inkább a jellemes embereknek száma ebből a kevésből kerülne.

Mindazáltal igaz marad, hogy ismeret, elv, ítélet *szükségesek* a jellemhez, mert szükségesek az akarat szabad tevékenységéhez. Sőt Herbartnak igaza van, hogy a gondolkörnek az a része is, a mely cselekvésbe át nem ment, hanem az elme mélyén

¹ Allg. Pädag. III. B. 4. Cap. II.

² I. h.

³ Ziller, Allgem. Pädag. 396. l.

rejtőzik, igen fontos a jellemnek még gyöngye alkatára; bizonyos körülmények közt ugyanis felszínre juthat és hathat a jellemre.* Hozzáteszszük, hogy *a sokoldalú ismeret* általában, egészében és részeiben, épen *nem közömbös a jellem kialakulásában és fejlődésében, ha nem is közvetlenül, közvetve* alkalomadtán szerepet játszik jellemből folyó ténykedéseinkben. Mert téves ugyan a felfogás, a gyakorlat és az élet is ellene szól, hogy az oktatásnak szinte egyetlen czélja az erkölcsi jellemnek kialakítása; de azért igaz az, hogy ismeret, a mely erkölcsileg közömbös volna, nincs, mivel minden ismeret, az élet akármely érdekére vonatkozzék, közrehat abban, hogy czélszerűbben és teljesebben foglaljuk el a mindenségben azt az állást, a mely eszes természetünknek megfelel. S ez mindenesetre erkölcsi vonatkozás, ha nem mondható is még erkölcsi hatásnak vagy szerepnek. Erkölcsi hatást az ily ismereteknek csak más ismereteknek közvetítésével lehet.

Az ismeretnek, a mely nélkül jellembeli következetesség nem lehetséges, normatív jellegűnek kell lennie föltétlenül kötelező erővel. Normatív jellegével útmutatást ad a cselekvésre, kötelező erejével ösztökél reá: mindkettő együttvéve biztosítéka az egyforma, mindig következetes cselekvésmódnak. A név nem sokat számít: mondhatjuk ezt az ismeretet szabványnak, maximának, gyakorlati elvnek; legjobb mégis, ha a maga nevéen *erkölcsi törvénynek vagy lelkiismereti szabványnak* nevezzük. Nem az az ismeret, a mely a tárgyak igazságáról és föltétlen jóságáról tudósít, hanem a mely *viszonylagos jóságukat vagy rosszóságukat tünteti föl*, szerepel első sorban a jellem képzésében; még pontosabb meghatározással az az ismeret, a mely a tárgyak erkölcsi jóságát vagy rosszágát állítja elénk, s ez abban áll, hogy valamely tárgy az eszes emberi természetnek megfelel vagy meg nem felel vagy magában véve meg is felel, meg nem is, azaz közömbös. S mivel mindig a törvény, illetőleg a törvény ismerete, a lelkiismeret jelzi a tárgyaknak megfelelő vagy meg nem felelő voltát, *csakis a törvény ismerete, illetőleg a lelkiismeret szükséges a jellemképzéshez és a jellemből folyó tevékenységhez közvetlenül; egyéb ismeretek csak közvetve;* mert csakugyan ignoti nulla cupido, vagyis a tárgyról, a mely ismeretlen, nem nyilatkozhatik lelkiismeretünk, megfelel-e az eszes emberi természetnek vagy se.

* Herbart, Allgem. Pädag. I. h.

b) S ezt a közvetve és közvetlenül szükséges ismeretet nem csak oktatás útján szerzi az ember. A közvetett ismeretet, habár kisebb részletekben, a hit, a tapasztalás és az ész forrásából az ismerítheti, a ki soha oktatásban nem részesült. Magától értetődik, hogy ezzel nem tagadjuk az oktatás rendkívüli fontosságát és nagy hasznát; csak a föltétlen szükségességét nem ismerjük el. De a törvény ismeretéhez és a lelkiismeret kialakulásához sem szükséges «a gondolkör képzése» föltétlenül, s ha megvan, sem adhatja meg a törvénynek azt az ismeretét, a lelkiismeretnek azt az elvszerű ténykedését, a mely az embernek erkölcsösségét és jellemességét megalapítja és biztosítja. *Cselekvéssel képződnek a gyakorlati elvek és lesz a törvény és lelkiismeret állandó zsinórmérték következetes cselekvésre.* Habozás nélkül elismerjük ugyan, hogy az oktatás a törvénynek igen alapos, igen részletes és igen beható ismeretét nyújthatja, a lelkiismerettel pedig nagyon gyakorlati, a legapróbb esetekkel számoló elveket közölhet, habár nincs kizárva az eset, hogy a holt betű megismertetésénél többre nem igen viszi, vagy talán még rossz szellemet lehel a betűbe. De meggyőződéssel állítjuk azt is, hogy a lelkiismeret kifejlődéséhez és a törvény ismeretének megszerzéséhez az «oktatás» elkerülhetetlenül nem szükséges. Az eszes ember beleszületik a mindenségbe és tervszerű tanítás nélkül is, tisztán a művelődés szabad forrásaiból merítve, elfoglalja azt az állást, a mely neki megfelel. Korán megjön az idő, a midőn a jót a rossztól megtudja különböztetni, vagyis a mikor lelkiismerete működni kezd, és épen a tárgyi világ rendje és törvényszerűsége szolgál a működés háttéréül. Egyébként, ha meg van is az oktatás, csakis gyakorlati úton fejlődik a lelkiismeret és veszi az ember tudomásul a törvényeket. Nagy igazság rejlik a közmondásban, hogy a maga kárán tanul az ember. Kiegészítésül hozzátelhetni, hogy a maga kárán és hasznán, a megkisérléssel és gyakorlással elért sikeren vagy sikertelenségen tanul, szerez elveket az ember. A kárt és hasznot persze nem szabad pusztán anyagi értelemben venni. Minden cselekedet, a mely a mindenségben állástfoglalni segíti az embert, hasznos és sikeres. S ilyen cselekvés nyomán fakadnak az elvek. Még ha oktatással már tudomásul vette a növendék az elvet, akkor is vérévé csak cselekvéssel lesz. Csöndes magányban fejlődik a talentum, világi zaj között önálló karakter, mondja a költő, s oly értelemben mindenesetre igaz, hogy elméleti elmerülésre, ismeretek szerzésére otium szükséges, a

melyet a magány ad meg; ellenben elv- és tervszerű cselekvésre a negotium képesít. Az oktatással szerzett elvek, míg vérünnké nem váltak, rendszeren csak kevésbé erkölcsös indítékokkal, jutalommal vagy büntetéssel alkalmasak, hogy cselekvésünk zsinormértékévé lehessenek; sokszor csak legalitás és nem moralitás fakad a nyomukban.

c) *A törvény és lelkiismeret szerinti cselekvéssel szerzett gyakorlati elvek a jellembeli következetességnek biztosítékai.* Az egyéni rátermettség, egyéni szükségleteink és képességeink csak alanyilag tényezői az állandóságnak és következetességnek; a törvény ismerete, a lelkiismeret és *a gyakorlati elvek* az eszes embernek a mindenségben elfoglalt állását szabályozzák, *többé-kevésbé tárgyilag biztosítják a jellemességet.* «Az egyén csak környezetével együtt foghatja föl magát és hajlamait is csak a tárgyakkal együtt, a melyekre irányulnak. Ha csak némileg erőre kap az elméleti gondolkodás, az alapelvekhez legott a körülmények változóságának szempontja járul, a mely az elvek alkalmazásában szem előtt tartandó. Az ember megtanulja, hogy indítékok szerint határozza el magát, hogy okokra hallgasson.»¹ *Ha erkölcsi életünk rendje, a mely törvényismeretünkben és lelkiismeretünkben határozódik, az erkölcsiség tárgyi rendjének megfelel; ha a gyakorlati elvek, a melyeken jellembeli következetességünk nyugszik, az igazán legfőbb moralprincipiumnak igaz aprópénz értékei: erkölcsi jellemességünk megingathatatlan.*

4. «Ismerni a jót könnyebb, mint követni; sőt még az sem nehéz, hogy némelykor jó vagy épen nemes tettet vigyünk véghez: de egész éltedet meghatározott elv szerint intézve, sohasem tenni mást, mint a mit az erkölcsiség kíván, s még akkor sem, midőn haszon, bátorlét, indulat heve vagy szenvedelem ereje másfelé ragad: ezt hívják erénynek.»² *Végső elemzéssel nem a gyakorlati elvekben, hanem akarati tulajdonságokban, akaratirányokban találjuk a jellemet és a jellembeli következetességnek gyökérszállait.* Nagy tudomány és művészi genialitás nagy jellembeli fogyatkozásokkal párosulhat. A ki csak ismeri a jót, de nem követi, annak jellemtelenség a jelleme és erkölcstelenség az erkölcese; a ki csak némelykor teszi a jót, az legtöbbször következetlen; ellenben a ki

¹ Herbart, Allgem. Pädag. III. B. 1. Cap. II.

² Parainesis.

akaratát és cselekvését egyetemes érvényű elveknek állandóan alárendeli, az a szó szoros értelemben jellemes. A gyakorlati elvek, általában az elme működése, a tudatosság előfeltétele az akaratú tevékenységnek, a jellem kialakulásának; a jellem szerzője és birtokosa azonban az akarat. *A jellemképzés tehát, mint az erkölcsi nevelésnek feladata, mivelta szerint az akarat képzése, alaki és tartalmi gyarapítása.*

Az akarat képzése: erényre nevelés. A mint értelmünk az ismeretért tevékeny és az igazság elsajátításával ér czélt, úgy akaratunk az erényre irányul és az erkölcsi jóságban nyugszik meg. Az értelem működését tanulásnak mondjuk, az akaratét *gyakorlásnak*; amazt az oktatás támogatja, emezt a nevelés. A tanulás és oktatás útjait a tantárgyak mutatják; *a gyakorlás és nevelés útjai: az erények.* Az embernek nincsenek veleszületett ismeretei, veleszületett erényei sincsenek: neveléssel és gyakorlással jut birtokukba. *Akaratunk gyakorlással tevékenysége irányibaiban készségeket, ügyességet, akaratirányokat szerez, s ebben a készségben, ügyességben, akaratirányban áll az erény.* Az erény lényege szerint akaratú tulajdonság; az érzéki mozgalmasság körében is lehetségesek és vannak készségek, de ezek nem erények, ha csak akaratbeli készségek nem járulnak hozzájuk; az okosság erényének az elmében van ugyan a széke, de indítéka ennek is az akarat. A mint az ismeretek tökéletesítik az elmét, úgy az erények gyarapítják az akaratot: jóvá teszik az akaratot, képessé és hajlandóvá az erkölcsi jó cselekvésre. Az erény az akarat készsége és ügyessége az erkölcsileg jó cselekvésre.

Az erény tehát készség, ügyesség, az akarat készsége, akaratirány, vonatkozással a jellemre pedig jellemvonás, s mint ilyen, alkotórésze a jellemnek és forrása a következő cselekvésnek. A tökéletességek, a melyeket az erény kölcsönöz az akaratnak, épen jellembeli tulajdonságok: *egy cselekedeteink általa lehetőleg tökéletesek, mert az erény adta ügyesség szüleményei; cselekvésre mindig készen vagyunk* — a készség folytán, a melyben az erény áll, végre *állhatosság és következetesség* jár az erény nyomán a hajlam miatt, a mely a határozott irányban való cselekvés állandó rugója.

5. A gyakorlati elvek a jellemnek előfeltételét teszik; az akarat szabad tevékenységével a jellem megteremtője. Az eszes emberi természet magában és viszonyában a mindenséghez az a

keret, a melyen belül az akarat szabad tevékenysége folyik; ezen keretben gyakorlattal vivja ki azt az állást, a mely az embert eszes természeténél fogva megilleti; állásfoglalását szerzett készségei, erényei mutatják: s ezek az erények erkölcsét, jellemvonásait, erkölcsi jellemét teszik. *A jellem az ember múltjának mutatója, ama jó és rossz készségeknek foglalata, a melyeket tudatos és szabadakaratú cselekvéssel szerzett.* A gyakorlati elvek és a szabadakaratú tevékenység szülte jó vagy rossz készségek állapítják meg a jellem erkölcsi voltát; *az erkölcsi jellem jósága vagy gonoszsága a zsinormértéktől függ, a melyet a gyakorlati elvek előterjesztenek, s melyhez az akarat igazodik.* *A jellem végső biztosítóka csak föltétlen érvényű zsinormérték lehet: föltétlen akarat, a mely a gyakorlati elvekben, egyetemes érvényű és föltétlenül kötelező szabványokban, törvényben, lelkiismeretben nyilatkozik és az emberi akaratnak zsinormértéke.* Csak ily zsinormérték mellett beszélhetni erkölcsös jellemről, a mely az ember múltjának mutatója, ama jó készségeknek, erényeknek foglalata, a melyeket tudatos és szabad tevékenységgel ama zsinormérték képeré és hasonlóságára magában kialakított, s mely a jövőre is kiapadhatatlan forrása az állhatatos és következetes cselekvésnek.

MÁZY ENGELBERT.

A POLGÁRISKOLA KÉRDÉSÉHEZ.

I. Középiskola vagy népoktatási intézet?

Ez a leghevesebben vitatott kérdés. Nemcsak most, a mióta mindenki a polgáriszkolai reformról beszél, hanem ez volt már akkor, a mikor egymás között, még csak házilag disputáltunk. A régi két egyesületnek ezek voltak a zászlókra írt jelszavai, a melyek alatt elkeseredett küzdelmeket vívtak egymással.

De hát kell-e valamelyiknek lenni? Ha egy iskola nem középiskola, akkor annak okvetlen népoktatási iskolának kell-e lennie és viszont? Ezen a kettőn kívül semmi sincs?

Azt hiszem, hogy a mikor ezt mint egyetlen alternatívát erőltetjük, akkor inkább a százados hagyományok nyomása alatt eselekszünk, mintsem hogy a tények egyszerű logikájától vezetnők magunkat.